

СПІЛЬНОТА В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СТРАТЕГІЙ АДАПТАЦІЇ

Коробка Л. М., м. Київ

Обґрунтовано теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, основу яких становлять концепція соціальної травми П.Штомпки та загальні положення про спільноту як структурну одиницю суспільства і значущого середовища життєдіяльності особи; адаптацію особи та спільноти в умовах суспільних трансформацій; адаптацію як вибір альтернативних стратегій поведінки. Адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту розглянуто як складний багатомірний процес взаємодії суб'єкта адаптації і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти, набуття нових засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування відповідних психологічних стратегій оволодіння ситуацією. Визначено суб'єктивні критерії адаптації (задоволеність соціальним оточенням, роллю, статусом, рівнем самореалізації, основними видами діяльності реалізацією основних потреб, відчуття соціальної інтегрованості, самооцінка стану здоров'я та адаптивності) та їх значення в дослідженні стратегій адаптації спільноти до таких умов. Психологічні стратегії адаптації спільноти запропоновано розглянути на основі моделей: зміцнення громадського здоров'я, ціннісного порозуміння, розв'язання проблем внутрішньої міграції, опрацювання травматичного досвіду, застосування медіапрактик, родинної взаємодії, трансформації соціального капіталу. Відповідно цих моделей визначено емпіричні індикатори дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Ключові слова: *спільнота, адаптація, умови воєнного конфлікту, критерії адаптації, психологічні стратегії адаптації, індикатори дослідження стратегій адаптації спільноти.*

Korobka L.M. Community in conditions of war conflict: theoretical basics of the research of the psychological adaptation strategies

The article deals with the theoretical grounds analysis of psychological adaptation strategies of communities for conditions and consequences of war conflict which were based on the concept of social trauma by P. Shtompka were formulated: its consideration on two levels of community functioning – as a structural unit of society and as a meaningful habitat of person's livelihood; stipulation by content of social transformation; understanding it as a choice of

alternative strategies of behavior. The community adaptation to the conditions and consequences of military conflict is described as a complex multidimensional process of interaction between the subject of adaptation and the environment which changes under the influence of military conflict that allows for the transformation of the system properties of community, active development of new social conditions, acquisition of means for making productive system of interaction, development and application of the adaptation's psychological strategies. The objective and subjective criteria of community adaptation were separated. The importance of subjective criteria was shown: satisfaction of the various components of life, feeling social support, feeling social integration, subjective well-being, self-esteem of health and adaptability. The strategies of psychological adaptation were proposed to consider on basis of the models: strengthening community health, understanding on values, solving the problems of internal migration, processing the traumatic experience, application of mediapractices, family interaction, transformation of social capital. According these models the indicators of the research were defined.

Key words: *community, adaptation, conditions of war conflict, indicators of adaptation, psychological adaptation strategies, indicators of research of communities' adaptation strategies*

Постановка проблеми. Воєнний конфлікт та його наслідки впливає на різні сфери життєдіяльності людей, змушує їх неперервно й швидко адаптуватися до суспільних змін, спричинених цим конфліктом, що вимагає нових підходів до проблеми адаптації як окремої особи, так і різних соціальних груп, спільнот та вироблення соціально-психологічних засобів активізації колективних зусиль із подолання негативних наслідків цих подій в різних сферах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасних психологічних дослідженнях проблемі адаптації особистості приділяється значна увага. Ґрунтовні дослідження присвячено вивченню психофізіологічної, психічної, психологічної, соціально-психологічної адаптації, захисних адаптивних механізмів та адаптивних характеристик особистості (Г.Балл, О.Кокун, М.Корольчук, О.Маклаков, В.Моргун, А.Налчаджян, В.Розов, Т.Яценко); адаптації особи в умовах суспільних трансформацій, в складних життєвих ситуаціях (Є.Головаха, О.Донченко, О.Злобіна, В.Климчук, О.Лактіонов,

Н.Паніна, Т.Титаренко); стратегій адаптації в складних ситуаціях, умовах та критеріїв їх визначення (Є.Вітенберг, Р.Лазарус, В.Москаленко, О.Посипанов, М.Ромм, Т.Ронгінська).

Західними дослідниками проблема адаптації людини представлена в контексті теорії адаптації і зараджувальної поведінки (М.Chaturvedi; L.Kahle, R.Lazarus; S.Folkman; R.H.Moos, J.A.Schaefer); позитивної психології, яка розглядає адаптацію особистості в складних життєвих ситуаціях як процес «позитивної адаптації», чи «посттравматичного зростання» (R.Tedeschi, L.Calhoun, S.Joseph, N.Pole, M.Seligman) тощо.

Цінним є практичний досвід психологічної роботи із населенням в країнах, що переживають наслідки воєнного конфлікту (Ізраїль, Грузія), який свідчить про необхідність працювати не тільки із самими постраждалими внаслідок війни, а й з їхніми родинами, спільнотами, з країною в цілому (М.Дорон, Д.Джавахишвили, Н.Сарджвеладзе). Також суттєві напрацювання із надання психологічної допомоги мешканцям України в умовах воєнного конфлікту представлено науковцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України О.Вознесенською, О.Осадько, О.Плеткою, М.Сидоркіною, Т.Титаренко, Ю.Чаплинською, Г.Циганенко та іншими.

Ситуація воєнного конфлікту на сході України, внаслідок якого відбувається посилення тривожних настроїв в суспільстві, страху, розчарування, розгубленості, дезадаптації, змістила акценти та змінила поле осягнення проблеми адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту, показала *необхідність* підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптації до таких умов, вироблення ефективних психологічних стратегій адаптації, що й постало завданнями НДР лабораторії психології мас і спільно на 2016-18 роки. Перший етап НДР передбачав обґрунтування теоретико-методичних засад дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Мета даної роботи. На основі узагальнення і систематизації даних теоретичного і емпіричного вивчення проблеми визначити теоретико-методичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту покладено загальні положення концепції соціальної травми П.Штомпки, відповідно до яких негативні чинники травматичних подій, «катастрофи як ситуації» (до яких ми відносимо, зокрема, воєнний конфлікт) доцільно трактувати як симптоми соціальної травми, а характер їхнього впливу на життєдіяльність людей – як соціально травматичний; напрацювання сучасних вітчизняних (П.Горностай, Н.Ходорівська) та зарубіжних вчених (С.Carut, К.Erikson, К.Nader), присвячених проблемі колективної травми.

Травма розглядається як колективний феномен, стан, що переживається групою, спільнотою, суспільством у результаті руйнівних подій, які інтерпретуються як культурно травматичні. Травма діє на колектив і, згідно психоаналітичної літератури, не може бути індивідуальним порушенням [6, с. 10]. Травматичні зміни пов'язані із ситуацією воєнного конфлікту на сході України діють на різні компоненти соціуму нерівномірно. Як зазначає П.Штомпка: «...у кожної травми є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, та периферійні групи, для яких вона – неістотна, маргінальна ... Вплив тих самих потенційно травматичних подій (ситуацій) може бути якісно різним, навіть протилежним для різних груп» [6, с. 13]. Вплив цих подій для одних деструктивний, руйнівний, для інших – корисний і бажаний, треті його ігнорують.

Внаслідок воєнного конфлікту та суспільних змін, спричинених ним можна спостерігати увиразнення практично всіх симптомів колективної травми (за П.Штомпкою): синдром недовіри, погляд у майбутнє з недовірою, ностальгія за минулим, політична апатія, переоцінка минулого, аномія,

цивілізаційна некомпетентність, соціальні тертя, колективне почуття провини, колективне почуття сорому, криза ідентичності, криза легітимності, зниження тривалості життя, зростання самогубств, порушення каналів соціальних відносин, соціальної системи, ієрархії тощо.

Результатом негативних процесів в Україні, пов'язаних із соціально-економічними проблемами, що виникли й, зокрема внаслідок воєнного конфлікту є перехід у стан депривації. Це явище в нашій країні, як зазначається в соціологічних дослідженнях, переживається інакше ніж в економічно розвинених державах, що пов'язано з мобілізованою, живою пам'яттю про труднощі і втрати, що переживали люди, що живуть зараз, а також про ці труднощі існують та зберігається сімейні історії. В нашій культурі феномен звикання пов'язаний із феноменом виживання, який тримається на традиції терпіння, адже соціальна маргіналізація, хаотизація життя в країні протягом багатьох років сформували специфічний стан звикання людей до такого способу життя [4, с.15].

В умовах війни феномен виживання постає як специфічний спосіб життєдіяльності, що спирається на низькі життєві ресурси, необхідність досягти хоча б елементарного відтворення життя. В таких умовах людина організовує своє життя як очікування: воно спрощується, задоволення потреб, важливих вчинків, дій відкладається на майбутнє, а всі форми активності спрямовані, перш за все, на самозбереження.

Таким чином в ситуації воєнного конфлікту виживання постає як спосіб організації життя (адаптації) в умовах досить обмежених ресурсів. Як зазначає М.Шульга, в культурі наших людей присутній складний комплекс «депривація–звикання–виживання», що забезпечує відтворення суспільного життя в кризових умовах [4, с.18]. В цьому контексті можна говорити, що звикання є механізмом адаптації до нових умов та способу життя, натомість, його зміст, наповнення та форми залежать від глибинних моделей культури, традицій та організації повсякденного життя людей.

Наразі спостерігаємо зростання активізації громадян, різних спільнот в різних сферах соціального життя, адже криза не тільки є «катастрофою», а й виступає як певна можливість. В кризових умовах, за наявності стимулюючих факторів, відбувається переструктуризація соціального організму, втрачаються старі та виникають нові можливості, що стимулює появу на арені соціального життя найбільш активних осіб, груп, спільнот, які готові до змін, та їх впроваджують.

В основу нашого дослідження також покладено розроблену психологічну теорію спільноти (В.Васютинський), а якою вона визначається як відносно велика номінально-реальна соціальна група, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою [1, с. 18]. Вважаємо, що саме спільнота потребує особливої уваги в контексті підвищення її адаптивного потенціалу як структурної одиниці і суспільства, і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі.

Важливим для нас також є сучасні напрацювання щодо суб'єктності спільноти, її здатності до рефлексивності (Л.Найдьонова; М.Найдьонов), та відповідальності (Т.Ємельянова, К.Муздибаєв, P.Zylicz, L.Poleszak) спираючись на які визначаємо, що спільнота може виступати суб'єктом життєтворення, яка усвідомлює, рефлексує події та свідомо обирає стратегії адаптації, спрямовує колективні зусилля на підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптації, на подолання наслідків кризових та травматичних подій.

Спираємося на дослідження сучасних зарубіжних та українських досліджень проблеми мобілізації потенціалу спільноти у вирішенні соціальних проблем, успішності переживання нею важких і кризових ситуацій активізації і нарощування її адаптаційних ресурсів, в якості яких виступають соціальні якості спільноти: соціальний капітал (О. Ніздрень, Б. Смит, П.Шихирєв) та її соціальні ресурси: допомога людей одне одному, відчуття належності до спільноти, колективу, соціальну згуртованість (В.Васютинський, E.Wall,

К.Marzall), соціальна та психологічна підтримка, (Н.Кривоконь, D.Terry), яка проявляється не лише у вирішенні, наприклад, соціальних чи економічних проблем, а й передусім, у соціально-психологічному контексті, організації рефлексії, осмисленні, активізації, спрямуванні активності в конструктивному руслі. Особливістю соціальних ресурсів спільноти є мобільність їхнього використання (F.Ellis), що полягає в гнучкості, з якою вони можуть бути використані відповідно до нових чи альтернативних практик адаптації спільноти.

В контексті адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту слід зважати на стійкість як окремої особи, так і різних спільнот і суспільства загалом до зовнішніх впливів, їхню, пружність, стійкість які розуміються як динамічний процес індивідуального та колективного реагування на несприятливі обставини, економічну кризу, трагічні події, воєнні конфлікти тощо та визначається як здатність протистояти таким обставинам, опанувати їх та відновлюватися після їхнього впливу [2, с. 223]. В таких мовах постає потреба в соціальній та психологічній підтримці, мобілізації колективних ресурсів для підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптації, долання труднощів та наслідків травматичних подій.

Наукові пошуки вивчення проблеми психологічних стратегій адаптації спільноти до умов та наслідків воєнного конфлікту ґрунтуються також на загальних положеннях про: адаптацію та адаптивні характеристики особистості (Г.Балл, Ф.Березін, О.Коқун, Л.Лепіхова, О.Мороз, А.Налчаджян, С.Посохова, Т.Титаренко, А.Фурман); адаптацію особи та різних соціальних груп в умовах суспільних трансформацій (Є.Головаха, О.Донченко, О.Лактіонов, В.Моргун, Н.Паніна, О.Солодухова).

Населення України постало перед фактом розв'язання воєнних дій на Сході України. Вплив неоголошеної війни на особистість є складним, полігенним; він являє собою результат взаємодії багатьох досі не досліджених чинників. В таких обставинах більша частина суспільства була вимушена

хаотично і безсистемно пристосовуватися до нових умов без будь якого планування, відповідно ситуації тут і зараз.

Дослідження проблеми адаптації в умовах суспільних трансформацій (М.Шульга, А.Камбур, О.Луценко, С.Хутка, І.Філенко) показують, що в українському суспільстві переважають вимушені адаптації, що характеризуються використанням захисних, компенсаторних і деприваційних практик. Вони спрямовані на самозбереження адаптанта – підтримку всіма можливими засобами status quo та пов'язані з обов'язковою зміною способів взаємодії з оточенням, але при збереженні в цілому старих, традиційних цілей та цінностей.

Вітчизняними науковцями визначалися умови, що знижують адаптивність людини до кризових ситуацій та, як зазначає Т. Титаренко, хоча вивчалися кризи, з якими стикається кожна людина в мирний час, усе ж загальні тенденції залишаються спільними і під час війни. Зростає кількість деструктивних інтерпретацій ситуації; тимчасово втрачається вміння адекватно реагувати на невдачі і втрати; слабнуть механізми саморегуляції [5, с. 6].

Суспільні трансформації, впливаючи на соціальну ситуацію, породжують процес ціннісного відчуження, який виникає внаслідок усвідомлення особистістю невідповідності офіційно задекларованих цінностей реальним ціннісним орієнтирам. Внаслідок цього відбувається порушення усталених адаптаційних практик, різні групи людей вимушені звернутися до стратегії заміщення цінностей, які втратили свою функціональність, іншими ціннісними зразками, які більше відповідають новим соціальним умовам.

В дослідженні стратегій адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту важливими для нас є розуміння адаптації в складних життєвих ситуаціях як результату оволодіння цією реальністю, який супроводжується позитивними змінами на рівні особистості, групи, соціуму (В.Климчук, О.Нестерова, R.Tedeschi, L.Calhoun, M.Seligman). Адже наявність кризи, з одного боку, може негативно відобразитись на умовах життя людини, а з

іншого - спонукати до мобілізації прихованих можливостей та пошуку нових, втілення нереалізованого потенціалу та прихованих ресурсів як особи, так і спільноти, вироблення ефективних психологічних стратегій адаптації та сприяти позитивним змінам в різних сферах життєдіяльності.

В цьому контексті адаптація представляється як процес «позитивної адаптації» чи «посттравматичного зростання» (Р. Тедескі, Л. Калхун) особи в складних життєвих ситуаціях. Дослідники зазначають, що позитивна адаптація відбувається не просто як результат травмуючих подій, а як результат оволодіння цією реальністю [7]. Аналізуючи сучасне розуміння посттравматичного зростання та його виміри, В. Климчук відзначає, що незважаючи на різні терміни для позначення цього феномену, усі вони містили спільний знаменник – позитивний погляд на людину, яка пережила травму [3, с. 47]. Таким чином за основною ідеєю моделі посттравматичного росту людина може використовувати стресову ситуацію як можливість для подальшого розвитку, досягнення більш високого рівня функціонування в певних областях.

Теоретичний аналіз підходів до проблеми адаптації (Г.Балл, А.Налчаджян, М.Ромм, Т.Титаренко та ін.) показав, що в соціально-психологічному контексті явище адаптації розглядається як складний процес, що розуміється не просто як взаємне пристосування суб'єкта адаптації і середовища, а як об'єднання їх у новій системі більш високого рівня організації, яка виникає в результаті активної взаємодії суб'єкта адаптації і середовища і передбачає взаємні двосторонні зміни; визначається як активний процес використання суб'єктом адаптації стратегій і способів оволодіння ситуацією, в якій свій внесок чинять як особистість, так і інший (індивідуальний чи груповий) суб'єкт, які взаємно адаптуються і творять єдиний адаптивний простір.

Теоретичний аналіз підходів до проблеми адаптації, аналіз сутності адаптації з точки зору різних наукових позицій дав можливість визначити адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту як складний

багатомірний процес взаємодії суб'єкта адаптації (спільноти/особи як члена спільноти) і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти (життестійкість, психологічна пружність, групова ефективність, рефлексивність тощо), набуття нових засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування відповідних психологічних стратегій адаптації.

Системні властивості спільноти мають різний рівень розвитку на різних етапах соціально-психологічної адаптації та розуміються як здатності до побудови продуктивних систем взаємодії. Така здатність проявляється в стратегіях поведінки, які використовує спільнота в процесі адаптації до нових умов, зокрема до умов і наслідків воєнного конфлікту. В процесі адаптації спільноти до таких кризових умов активізуються її когнітивні зусилля: орієнтація в нових умовах, зміни оцінювальних конструктів, долання когнітивних дисонансів, пошук смислу події; активізуються процеси саморегуляції: долання спротивів, усвідомлення змін у власному становищі та в ситуації тощо; актуалізуються нові поведінкові патерни, практики, стратегії у відповідності до змінених умов.

Аналіз об'єктивних та суб'єктивних критеріїв адаптації (І.Галецька, А.Домбровська, М.Ромм, В.Ядов) дав підстави вважати, що при вивченні психологічних стратегій адаптації спільноти особливого значення набувають суб'єктивні критерії (задоволеність соціальним оточенням, роллю, статусом, рівнем самореалізації, основними видами діяльності реалізацією основних потреб, відчуття соціальної інтегрованості, самооцінка стану здоров'я та адаптивності). Слід зазначити, що як і суб'єктивне благополуччя, процес адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту може бути розглянутий з позиції суб'єктивної оцінки населенням процесу адаптації, життєздійснення та ступеня особистої адаптованості до таких умов, задоволення базових життєвих потреб. Саме суб'єктивна оцінка населенням особистої адаптованості, як

зазначено в соціологічних дослідженнях, є одним із показників адаптаційного потенціалу [4, с. 50].

В своїх наукових пошуках ми спираємося і на положення про адаптацію як вибір альтернативних стратегій поведінки у таких ситуаціях чи умовах, які вимагають зміни взірців, способів поведінки і оцінки зовнішніх подій та про критерії визначення цих стратегій (Є.Вітенберг, Р.Лазарус, В.Москаленко, О.Посипанов, М.Ромм, Т.Ронгінська, та ін.). З'ясовано, що стратегії соціальної адаптації визначають як спосіб дій, лінію поведінки особи, які вона обирає, щоб пристосуватися до змін, що відбуваються довкола. Наразі стратегії соціальної адаптації особи корегуються зовнішніми оцінками соціального оточення та внутрішнім розумінням нею власної ідентичності, яка постає в ролі індивідуального та соціального орієнтиру при інтерпретації різноманітних соціальних ситуацій в процесі адаптації.

Теоретичний аналіз проблеми вивчення стратегій адаптації дозволяє, зокрема, говорити про чотири основні типи стратегій адаптації: активно-позитивна, активно-негативна, пасивно-позитивна, пасивно-негативна у разі використання таких ознак, як ступінь соціальної активності членів спільноти та задоволення різними сферами своєї життєдіяльності.

Зазначимо, що внаслідок воєнного конфлікту змінюється спосіб життя спільноти і характер соціальної взаємодії як в самій спільноті, так і між різними спільнотами та формуються різні моделі її адаптації (пасивні та активні), засобами реалізації яких виступають психологічні стратегії адаптації, які на рівні спільноти можуть актуалізуватися в процесі зміцнення громадського здоров'я, ціннісного порозуміння, розв'язання проблем внутрішньої міграції, опрацювання травматичного досвіду, застосування медіапрактик, родинної взаємодії, трансформації соціального капіталу.

Відповідно цих моделей було визначено емпіричні індикатори дослідження стратегій адаптації спільноти: працевлаштування, участь у соціальному і культурному житті регіону переселення, матеріальний добробут,

психологічне благополуччя, задоволеність міжособистісними стосункам; зміцнення громадського здоров'я: самооцінка стану здоров'я, адаптованості, відчуття когеренції, психологічне благополуччя, ставлення до майбутнього, локус контролю, посттравматичне зростання, копінг-стратегії, самоефективність, толерантність, довіра, соціальна активність, згуртованість та соціальна підтримка); встановлення зв'язку з витраченим часом на застосування медіпрактик членами спільноти і їх провідним видом; наявність непорозуміннь у сім'ї до початку воєнного конфлікту, ступінь спорідненості родинних зв'язків, переструктурування ідентифікаційної матриці, ціннісне порозуміння, соціально-психологічне благополуччя сім'ї, ступінь залученості окремих членів родини до воєнних дій, наявність підтримки з боку інших членів родини, особистісні риси.

За найефективніші визнано такі методи вимірювання відповідних характеристик: опитування (анкетування, бесіди, інтерв'ю), особистісні питальники, психосемантичні методи, контент-аналіз, експертна оцінка, самооцінка.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми дослідження, застосування та переінтерпретація відповідних теоретичних положень в контексті адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту дозволяє сформулювати принципи аналізу адаптації спільноти: розгляд її на двох рівнях функціонування спільноти – як структурної одиниці суспільства і як значущого середовища життєдіяльності особи; зумовлення змістом суспільних трансформацій; розуміння її як вибору альтернативних стратегій поведінки.

Адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту визначено як складний багатомірний процес взаємодії суб'єкта адаптації і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти, активне освоєння нових соціальних умов, набуття засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування психологічних стратегій адаптації. Психологічні стратегії

адаптації спільноти запропоновано розглянути на основі моделей: зміцнення громадського здоров'я, ціннісного порозуміння, розв'язання проблем внутрішньої міграції, опрацювання травматичного досвіду, застосування медіапрактик, родинної взаємодії, трансформації соціального капіталу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розкритті змісту психологічних стратегій адаптації спільноти, розробці соціально-психологічних засобів активізації конструктивних стратегій адаптації спільноти, подолання негативних наслідків деструктивних стратегій та експериментальному підтвердженні їхньої ефективності у підвищенні рівня індивідуальної та колективної адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Література

1. *Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
2. *Здоров'я 2020 : Основи європейської політики та стратегія для XXI століття* – Копенгаген : Європейське регіональне бюро ВООЗ, 2013. – 224 с.
3. *Климчук В.О.* Посттравматичне зростання та як можна йому сприяти у психотерапії / В.О.Климчук // «Наука і освіта». – №5, 2016 – С. 46-52.
4. *Криза в Україні : зони ураження. Погляд соціологів* — К. : тов. «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 116 с.
5. *Титаренко Т.М.* Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни / Т.М. Титаренко // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей / Ін-т соціальної та політ. психології ; Пред-во Польської академії наук у м. Києві ; Соц.-психол. метод. реабілітац. центр. – К. : Міленіум, 2015. – 150 с. – С. 3-13.
6. *Штомпка П.* Социальное изменение как травма / П. Штомпка //Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6-16.
7. *Tedeschi R.G., Calhoun L.G.* Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / Tedeschi R.G., Calhoun L.G. // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol.15. – № 1. – P. 1-18.

References

1. *Vasiutynskyi, V. O.* (2010). *Psykhologichni vymiry spilnoty : monografiya* [The psychological measuring of community: is a monograph]. Kyiv : Zoloty vorota., 120 (ukr).

2. *Zdorovia-2020 : Osnovy yevropeiskoi polytyky ta strategiy dlia XXI stolittia* (2013). [Health 2020. A European policy framework and strategy for the 21st century]. Kopenhagen : Yevropeiske regional'ne biuro WOOZ, 224 (ukr).
3. *Klymchuk, V. O.* (2016). Posttravmatychnie zrostannia ta yak mozhna yomu spriaty u psykhoterapii [*Posttraumatic growth and ways of facilitating it in psychotherapy*] *Nauka i osvita [Science and education]*, 5 (16), 46-52 (ukr).
4. *Kryza v Ukraini : zony urazhennia. Pogliad sotsiologiv* (2010). [A crisis is in Ukraine of one fefeat Look of sociologists]. Kyiv : Biznespoligraf, 116 (ukr).
5. *Tytarenko, T. M.* (2015). Napriamky psykholgichnoi reabilitatsii osobystosti, shcho perezhyvaie podii viiny. [Directions of psychological rehabilitation of the individual, experiencing the ware vents]. *Psykholgichna dopomoga osobystosti, shcho perezhyvaie naslidky travmatychnikh podii. [Psychological Support to a Person Experiencing the Consequences of Traumatic Events]. Zbirnik statey. [Collection of papers presents]. Kyiv : Milenium Publ., 3-13 (ukr).*
6. *Shtompka, P.* (2001). Sotsial'noe izmenenie kak trauma [*Social change as trauma*]. *Sotsiologicheskie issledovaniia. [Sociological Studies]*, 1, 6-16 (rus).
7. *Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G.* (2004.) Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1-18. [in English].